

h itler is osztrák volt
nem csak krisztus
(mottó a „letörölnék” című
verseskönyvhöz)

EÖRSI ISTVÁN

Jandl mint politikai költő¹

Jandl költészetéről írott korábbi kísérleteimben főként annak a kudarcnak az okaival foglalkoztam, amelyet fordítójának eleve vállalnia kell. Ez a líra ugyanis „fő irányát tekintve a német nyelv belső szerkezetéből, ennek analiziséből és azokból a véletlenekből táplálkozik, amelyeket a hangok és képzetek egymásutánja, a velük való kihagyásos, ismételtetés és egyéb játékok asszociációs és zenei lehetőségei, értelmezési trükkjei, a hang- és szóatomok felbomlásakor kifejlődő roppant energiák kínálnak”. Ezúttal nem elemzem újból ezt az esztétikai tényállást, sem a belőle fakadó értelmezési és fordítói nehézségeket, hanem egy olyan speciális szempontból közeledem e témához, amelyet általában el szoktak hanyagolni.

A politikumról szeretnék írni, mely – több áttétellel, mint a Shelley-, Heine- vagy Petőfi-típusú költők esetében, olykor indirekten és rejtetten, sőt szándéktalanul – átszővi Ernst Jandl teljes lírai életművét. Nem vállalkozhatom arra, hogy a témát a teljesség igényével, vagyis történeti fejlődésében dolgozzam fel, nyomon követve motívumait felbukkanásuk pillanatától kezdve mind a mai napig. Csak néhány szempontot ajánlhatok fel továbbgondolás céljából, azokat persze, amelyeket különösen fontosaknak érzek.

Manapság az uralkodó közfelfogás szívesen számúzné a politikumot a líra és általában a művészet előkelőbb világából. Ez a hangulat főként olyan társadalmak szellemi légkörére jellemző, amelyekben csak csökevényesen fejlődött ki vagy elcsökevényesedett a citoyen-magatartás. Ilyenkor felülkerekedik az a látszat, mintha a bármely területen munkálkodók társadalmi kötelességei szakmai kötelezettségekre volnának redukálhatók. A jó cipész jó cipőt készít, a jó költő jó verset, az egyéni és közösségi sors kapcsolatai kimerülnek a termékcserében. A költő – és művének fogyasztója – úgy érezheti, hogy kívül áll a társadalmi érdeken, vagyis kényelmetlen gondolatok nélkül élvezheti kisebb-nagyobb privilégiumait.

Ezzel szemben én úgy vélem, a politikum éppúgy ihlethet versre, mint a szerelem vagy a halál témaköre, feltéve – de ez a feltétel minden témakörre egyformán érvényes –, hogy írása közben a költőt érzelmi és gondolati szenvedély mozgatja. Ez esetben a *politikum* helyett az (erkölcsi és/vagy társadalmi) *igazság* iránt érzett elkötelezettségről is beszélhetünk. Az európai dráma első alkotása, *A leláncolt Prométheusz* ebben az értelemben a legmagasabb rendű politikai költészetre példa. De még a napi politikai eseményekből is felszárnyalhat himnikus magasságokba a vers. *A The Mask of Anarchy*-re az 1819-es manchesteri vérengzés igen konkrét alkalma ihlette Shelleyt.

A „konkrét” líra, amelynek Jandl egyik élharcosa volt, és most egyik klasszikusa, teljesen más értelemben használta a „konkrét” szót. Maga Jandl 1966-ban így határozta meg a modern világköltészetnek ezt az irányát: „»Konkrét«, amennyiben nyelven belüli lehetőségeket valósít meg, és a tárgyakat a nyelvből teremti meg (ahelyett, hogy didaktikus-absztrakt módon kijelentéseket tenne nyelven kívülről vett tárgyról, és illuzionisztikus-absztrakt módon olyan lehetőségek megvalósításának látszatát keltené nyelvi eszközökkel, amelyeket a nyelven kívülről vesz.” Ez a definíció a maga végtelenségében nagy támadási felületet kínál a kritika számára. Először is: ha bármilyen költészet pusztán a nyelvből állítaná elő tárgyait, akkor teljes egészében lefordíthatatlan volna, és a szóban forgó modern nemzetközi iskola, melynek tagjai műveltségüket, világszemléletüket, **életér-**

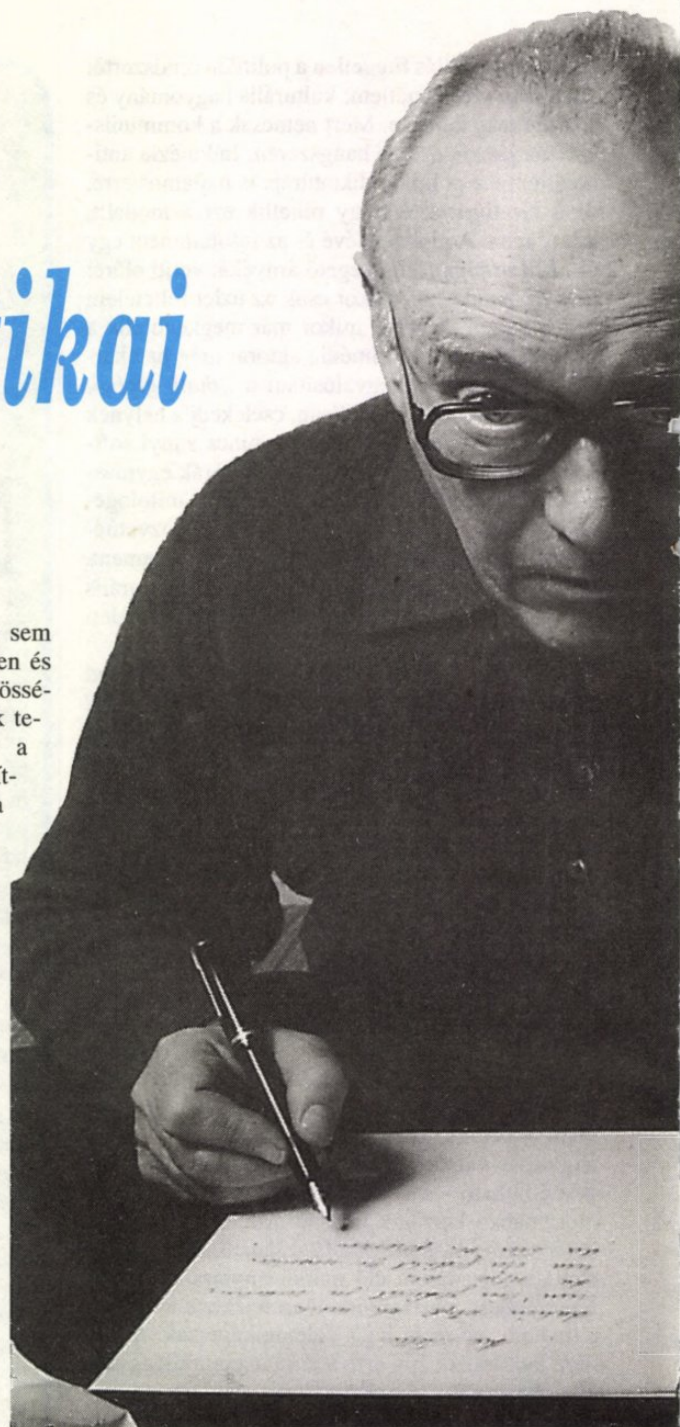
zésüket tekintve semmilyen vonatkozásban sem mondhatók nemzeti költőknek, erőteljesebben és kizárólagosabban kötődne a maga nyelvközösségéhez, mint akárhány szobortalapzatról ránk tekintő nemzeti klasszikus. Természetesen a konkrét költészet sok alkotása valóban lefordíthatatlan, de nem egy remekműve élvezhető a nyelvterületen kívül is, mert – és ez a második ellenvetésem – a nyelvből előállított tárgyak óhatatlanul hordoznak nyelven kívüli jelentést. Híres példát hozok fel erre: a *schtzngrmm*² című költeményt. Magánhangzóknak nincs helyük itt, mert – mint Jandl maga írja – „a háború nem énekel”. Ez az indoklás nyelven kívüli tapasztalatokból von le nyelvi konzekvenciát. A mássalhangzók pedig háborús zajokat – tehát szintén nyelven kívüli képzeteket – hivatottak előidézni, nem beszélve az utolsó sor „t-tt”-jéről, mely a „tot”-ra, vagyis a halálra, olyan állapotra utal, ahol végleg megszűnik minden nyelvi kommunikáció. Erről a verséről tűnődve 1969-ben maga Jandl is meghaladja korábbi meghatározását: „Aki szavakkal dolgozik, jelentésekkel dolgozik. A jelentés nem választható el a szótól... A szókombinációk minden fajtája jelentéseket kombinál, olyankor is, amikor a szöveg nem valamiféle tartalomra tör, hanem tartalommentes nyelvi mintaként íródik.” A korábbi meghatározásból csak egy – igaz, megkerülhetetlenül fontos – komponens marad érvényben: a didaktikus és illuzionista *absztrakciónak* mint művészetellenes princípiumnak az elvetése.

Az absztrakció ugyanis – hacsak nem tudatosan hozza létre nem-didaktikus, nem-illuzionista, konkrét szenvedély mint az absztrakt művészet legnagyobb alkotásait – meggátolja, hogy a költő a szavak és a tőlük elválaszthatatlan jelentések kombinációja útján specifikus, csak rá jellemző viszonyt építsen és fejessen ki a világ dolgaival. Ami elvont, abba sok minden behelyezhető; azon belül sok minden kicserélhető; állaga elmosódott, és nem idézhető fel érzékletesen. Az elvontságban elhalványul az élmény, minden valamire való művészi tevékenység egyik nélkülözhetetlen alapanyaga; ami elvont, az művészi értelemben érdektelen, márpedig – ezt Jandl is vallja – ahhoz, hogy egy költemény érdekeljen, mindenekelőtt érdekesnek kell lennie.

Semmi sem érdekesebb a költészetben, mint az a viszony, amelyet egy ember a szemünk láttára a világ dolgaival kialakít. Bemegy mondjuk egy csemegeboltba, látja kampón lógni a gusztusos nyulakat, és azt találja kérdezni, hogy hol lógnak a vadászok. Az ilyen ember nyilván unfairnek találja az olyan versenyt, amelyben az egyik fél akkor nyer, ha talál, a másik pedig akkor, ha nem találják el. A költeménybeli vásárló e situációból a világ

állapotára asszociál, és megkockáztat egy kérdést, melyből kiviláglik, hogy ő maga a védtelenekhez hűz. Ezzel persze nem jellemeztem még kielégítően a verset, sem a vásárló személyt, aki eddig az utolsó kérdésig csak-rá-jellemző kérdések egész során át jut el. Csupán kritikai alapmagatartásának ezzel a rendkívül eredeti és szemléletes példázatával szolgáltam.

Mindazok a költők, akik szűkebb és tágabb környezetükkel, az érvényes törvényekkel, szokásokkal, beidegzettségekkel, normákkal, tabukkal, az emberi együttélés szabályaival vagy a fennálló világrenddel kritikai magatartást alakítottak ki, nem tarthatják művüktől távol a politikumot. *Feladatok* (1970) című mini-esszéjében Jandl így ír erről: „Amit az ember ír, az, ha egyáltalán jelentősége van, mindig beavatkozik az olvasók elképzeléseibe, ahogy maga a szerző minden új szöveggel, ha ennek egyáltalán jelentősége van, kitágítja, megváltoztatja a saját elképzeléseit, nemcsak a művészetéről, hanem a világról is. Ez, azt hiszem, politikai folyamat.”³ Ebben az értelemben politikus Jandl teljes műve. Például: nem azt kérdi pusztán, hogy milyen a nyelv (a köznapi, a költői, a bármilyen nyelv), hanem azt, hogy miért olyan, amilyen, és hogy arra és úgy használjuk-e, amire és ahogy kell, és hogy milyen új alkalmazási módjaival érdekes kísérletezni. Vagyis beavatkozik nyelvről kialakított elképzeléseinkbe, és a saját elképzeléseibe is, mert amikor kérdéseit felteszi, még maga

sem tudja a választ, csak sejt az irányt, amerre keresgélne kell. Mivel a nyelv szavakból áll, a szavaktól pedig elválaszthatatlan a jelentésük, kritikája a jelenségek jelentésére is kiterjed, és például, mint az idézett esetben, fel kell tennie magának a kérdést, miért tekinti természetesnek, hogy a csemegeüzletekben egyetlen vadász sem lóg a kampón.

Ha könnyebbik oldaláról közeltem volna feladatombhoz, elsőnek olyan verset választottam volna, mely már témájánál fogva is felvállaltan politikai. Könnyű volna bebizonyítani, hogy Jandlnak hatalmas életművében egyetlen szava sincs a háború vagy az emberi megaláztatás bármely formája mellett, ellene viszont annál több. Csak egy

példát hozok fel erre: a *deutsches Gedicht*. Ez felidézi azt a kort, mikor Ausztriában a hunok – vagyis a náciok – voltak az urak, a bennszülöttek 99%-ának akaratából. Erről a nagy versről persze alig árulnék el többet a semminél, ha tartalmát mesélném el. A repetitív technikával és kínosan variálódó szójátékokban győtrődve megfogalmazódó személyes és össznemzeti szégyen összefonódása metaforákba zsúfolt élmények és reflexiók elviselhetetlen gazdagságában elevenedik meg. Közülük csak egyet idézek, egy variálódva ismétlődőt:

nagy tömegbe
beékelve álltam
fölöttem
a düh

A „beékelve” kísérteties pontossággal fejezi ki a (Hitlertől részeg) tömeg és a (gyermek) Jandl szituációját. A gyermek idomulni akar a többiekhez, de az őrjöngő tömegbe *ékelődve* elveszti mozgási szabadságát. Szabadsága, mellyel önként csatlakozott az őrjöngőkhöz, rabsággá változik, miközben a tömeg halált kiabál „rájuk”, lánycsoportokból kígyót, önmagából kést csinálva. A „beékelve” egyszerre fejezi ki a gyermek objektív szituációját, és azt, hogy miként érzi és értékeli ezt később a költő. A „beékelve”-ben rejlő kettősség a versnek addig a pontjáig sugárzik, ahol egy kis vakarcs utca-kölyök felugorva a gomblyukáig, ahol „természe-

tesen” a horogkeresztjét viseli, lezsidózza őt. Ez az incidens megtisztítja, és kiszabadítja az ékből.

Amikor tehát a politikumot a művészet területén (is) a szubjektumnak a külvilággal szemben kiépített kritikai viszonyából próbálom levezetni, tudatában vagyok annak, hogy ez a viszony esztétikai értelemben nem a deklarációk, az absztrahált, didaktikus aranyigazságok szintjén realizálódik, hanem a költői nyelvben, mely egyedül alkalmas arra, hogy egy összecserélhetetlen valaki beszéd- és gondolkodás- és érzület-módját felidézve egy személyesre konkretizálja ezt az általános viszonyt. Engem mint olvasót ez az egy személy érdekel, és igazságát mint műélvező csak személyes megnyilatkozásként fogadhatom magamba. Lukács György *bon mot*-ja szerint a német filozófusok a terminológiát fogkefének tekintik: egyik sem szereti a másikat a szájára venni. Az ironia azokat a filozófusokat célozza meg, akik dezantropomorfizált igazságaiknak próbálnak kiagyalt nyelvi trükkök segítségével egyéni ízt és személyességet kölcsönözni. A művészetben azonban csak antropomorfizált igazságok léteznek, és ezt az emberiesítést éppen a költői nyelvben rejlő evokatív lehetőségek biztosítják. A költői nyelv a költőnek nem is pusztán csak a fogkeféje, hanem a nyála, szellemi-pszichikai mirigyének váladéka. Ez az a terület, ahol a költő és a külvilág találkái realizálódnak. Egyetértek Brecht 1927-ben megfogalmazott felismerésével: „Minden nagy versnek dokumentumértéke van. Megőrzi a szerzőnek – egy fontos embernek – a beszédmódját.”

Valamennyien többfajta beszédmódot alkalmazunk, hangulatunktól, partnereinktől, témánktól, kitérőt céljainktól és sok egyéb körülménytől függően. De a sokféleségből jó esetben ugyanarra a valakire következtethetünk, mégpedig annál egyértelműbben, minél erőteljesebb a szóban forgó személy személyisége.

Jandl tudatosan törekedett a sokféleségre. Fejlődése annak a szenvedélyes – tudományosan egzakt és erotikusan érzéki – viszonynak az alakulásán belül megy végbe, amely a nyelvhez fűzi, „a nyelvhez általában, nem csak a versek nyelvéhez”. Kipróbálta saját természetes beszéd- és megnyilatkozási módjainak egész skáláját, és azután eljutott mások nyelvéhez is, tájnyelvekhez, például utolsó verseskötönyvében, a *stanzen*ban a bécsihez, vagy egy olyasfajta nyelvhez, mely akadémiai szabályok és megkövetelhető normák nélkül létezik, lokalizálhatatlanul és mindenütt. Lírai kutatómunkája azok nyelvét hatolt előre (vagy vissza), akik a társadalom legalján élnek, megfosztva még az önkifejezés kialakult és jóváhagyott formáitól is. Lelki betegek, fejlődésükben gátolt kisgyerekek, vándormunkások, menekültek beszélhetnek így, az igeragok közül csak az infinitívuszt használva, a primitív szintaxis szabályaival is fáradtságosan birkózva, fittyet hányva a művelt eszmecsere és önkifejezés elemi konvencióinak. Jandl ennek az általa részben felfedezett, részben kitalált nyelvnek a költői lehetőségei vonzzák, de miközben kifejezi azokat a civilizáció alatti borzalmakat, vágyakat és torzulásokat, amelyek csak ezen a nyelven szólalhatnak meg, azonosul a társadalom legnyomorultabb számkivetettjeivel, akiknek érzésvilágát legitimálja a költői megformálás. Szerepként felvállalt nyelvük a saját nyelvévá válik, egyéni a sok közül. Dokumentum-értékük lesz, mert a kimondhatatlan nyomorúságot egy fontos ember hanghordozásába ágyazva őrzik, és mert emancipálódva helyet foglalhatnak a költészet fennköltebb dokumentumai között.

Az efféle – és másféle – kísérletek nála nem azt a célt szolgálják, mint sok modern művésznél, hogy kialakítson egy csak-rá-jellemző, specifikus stílust, melyet mintegy szabadalmazhat, és amely iránt várákozást ébreszthet a nagyközönség körében. „...azon múlt minden, hogy minél több útnak

lehesen nekivágni, és minél többen lehessen továbbjutni, és ebből a célból minél több lábat lehessen növeszteni, nem azért, hogy eljussunk valahova, hanem a lélegzés és szívverés értelmében, hogy egyáltalán mozgásban lehessen maradni.” Jandl költészetének alaprincípiuma a mozgás, ha nem is konkrétan valahova, de a megszokottól a szokatlan felé. Például: elképzeld egy erős szituációt – mondjuk éppen egy passzívát, a várákozást –, és ezt repetitív technikával erős struktúrává építi ki: „egy ki egy be / megy ki megy be / még mennyi / negyedik lenni”, majd „harmadik lenni”, „második lenni”. A struktúra szilárd, dinamikát az biztosítja neki, hogy a szakaszok negyedik sorában a szám egyre kisebb, a 0, vagyis a semmi felé halad. Miféle iszonyatra várnak a várákozók? Kivégzésre? Kínvallatásra? Végül sor kerül a beszélő személyre, „napotdoktor”, a feszültség feloldódik, megkönnyebbülhetünk, de a jóleső poén nem feledtet, amit a struktúra sugall: hogy ki vagyunk szolgáltatva, várákozunk borzalmas előérzettel, és minden megtörténhet velünk.

A sok láb kifejlesztése, mozgatása, a struktúrák dinamikája mind-mind azt a célt szolgálja, hogy a költő rátaláljon a saját dalára. Jandl költészetének politikai vonatkozásairól tündövedt az a törekvés, hogy különös nyomatékkal szeretném a figyelem középpontjába állítani. Életművének mottója lehetne ezt a két sor:

ich will nicht sein
so wie ihr mich wollt¹.

Már Goethe ironizált azon, a *Szelíd Xéniák* egyik remekművében, hogy miként nevelik, időmítják születésétől kezdve a gyermeket. „s végül belátja: ő maga / sem más, mint más másolata”. Jandl morálfilozófiai szongja visszamegy a humanizmusnak ehhez a goethei forrásához, de az ő humora vadabb és kétségbeesettebb. A világrend zökkenésmentes funkcionálását biztosítandó az egyformásító erők immár életünk minden zugába behatolnak, hogy a valamennyiünkben lappangó személyiséget közös öntőformába lötytintsék. Jandl „own song”-ja tiltakozás, de dal is, mely az első sortól kezdve apró variációkkal, repetitív technikát alkalmazva, a zenei forma rendjében halad az utolsó sorig, az „ich will sein”-ig. „De senkinek sem eshet nehezére a felismerés, hogy a *my own song* a maga rendjével fellázad minden alárendelés ellen. Ez az *én saját dalom*, de meglehetősen erős benne a sóvárgás arra, hogy *mindenkinek a saját dalává* váljon, mert annak a vágya, hogy *legyünk*, nevezetesen, hogy *önmagunk legyünk*, csak akkor valósulhat meg teljesen, ha mindenki ezt kívánja magának és mindenki másnak.”

Ez a felfogás szorosan kapcsolódik Jandl lírai nyelv-kutató-tevékenységéhez. Elvégre semmi sem fejez ki bennünket egzaktabb, mint az, hogy miképpen próbáljuk kifejezni magunkat. A nyelv, és ezen belül a költői nyelv sablonjainak szétrombolása, az új kifejezési lehetőségek szakadatlan és szétágazó keresése, a megkövetelt és megszokott formák szenvedélyes elutasítása vezet el a költőt *saját dalához*, és tovább: ahhoz a saját dalaiból összegeződő, hasonlíthatatlan személyhez, aki az ő nevét viseli.

(1995)

JEGYZETEK

1 Ezt az írást eredetileg a DU című zürichi folyóirat Jandl–Mayröcker különszámának írtam, mely a két szerző hetvenedik születésnapja alkalmából jelenik meg. – Jandl születésnapjára a Pesti Szalon kiadja a költő válogatott verseit. A *nekívánatos személy* címen. Ez a tanulmány a kötet utószava.

2 Schützengraben magyarul: lövészárok.

3 Németül: „Das ist, glaube ich, politisch.”

4 „Nem akarok olyan lenni, / amilyenek engem akartok”, my own song

5 „Én lenni akarok”.